

Rømø.

Et Bidrag til Øens Historie og Beskrivelse.¹⁾

Af Thade Petersen.

VII. Næringsvejene.

1. Søfarten.

Det siger sig selv, at halvandet Tusinde Mennesker ikke kunde finde det nødvendige til Livets Op- hold paa en Plet som den, der er skildret i det fore- gaaende, en Stump Jord, som Havet og Sandflugterne kappedes om at gøre udyrkbar. Flertallet af Beboerne maatte søge sin Næring andet Steds, og intet laa da nærmere for dem end at vende sig til Havet for — til Dels i det fjerne — at fravriste det det Livsophold,

¹⁾ Siden det første Afsnit af nærværende Afhandling kom frem i „Sønderjydske Aarbøger“ for 1903, er den Litera- tur, der omhandler Rømø, bleven beriget med en omfangsrig Afhandling af Overlærer Eduard Moritz i Berlin. Under Tit- len: „Die Nordseeinsel Röm“ findes den i „Mittheilungen der Geographischen Gesellschaft in Hamburg“, Band XIX. For- fatteren af den har haft Adgang til en Del Kilder, som jeg ikke har haft Lejlighed til at se, og vil derfor i det kommende oftere blive anført som Kilde under Betegnelsen „Moritz“.

som det berøvede dem Muligheden for at erhverve derhjemme. Der er ingen Tvivl om, at Søfarten — dels som Fangst- og Fiskeri-, dels som Fragtfart — fra de tidligste Tider har dannet Befolkningens Hovednæringsvej. Imidlertid er Beretningerne om den fra tidligere Hundrebaar meget sparsomme, og først ved Midten af det 18. Hundrebaar begynder Kilderne at flyde saa rigeligt, at man kan faa et klart og paalideligt Billede af den Betydning, Søfarten havde for Livet paa den lille Pold i Havet. Helt behøver man dog heller ikke for de ældre Tidens Vedkommende at nøjes med Gisninger. Spredte Oplysninger fra et Par foregaaende Hundrebaar støtter den i og for sig naturlige Antagelse, at Beboerne allerede den Gang hentede deres vigtigste Næring hjem fra Havet.

Fiskeriet i de hjemlige Farvande, der jo rimeligvis har været drevet fra Arilds Tid, har sikkert langt ned i Tiden været den Vej, ad hvilken man har aftvunget Havet dets Bidrag til Livets Ophold. Ud af det og jævnsides med det har saa udviklet sig en Sejlads i Handelens Tjeneste, først i nærmere, senere hovedsagelig i fjernere Farvande, en Sejlads, der atter har ført til Rømøboernes Deltagelse i de store aarlige Stævner mellem Ishavets svømmende Bjerge i Hvalfangstens Guldalder, der varede fra Begyndelsen af det 17. til Slutningen af det 18. Hundrebaar.

Fra Arilds Tid havde Ribe By haft Ret til og Højhed over Farvandene omkring Rømø. Ad dem gik Vejen for dens i sin Tid livlige Handel. I et Nyborg den 25. Avg. 1292 dateret Dokument overdrager Erik Menved „Borgerne i Ribe fri Besiddelse af deres For-

strand, List, Manø og alle Kyster, som ligger mellem fornævnte Steder og Ribe By, tilligemed deres eget Dyb, ligesom de plejede at have den fra gammel Tid.“¹⁾ Dette ses at være en Stadfæstelse af en allerede den Gang gammel Ret, Ribe Byfolk havde, og som var bleven gjort dem stridig. Det hændtes for Resten tiere, at der blev gjort Indgreb i denne Ret. 1483 blev den saaledes paany stadfæstet i en Strid med Hans von Ahlefeldt paa Tørning, hvis Skib Borgerne havde opsnappet inden for List i Færd med at udføre en Ladning Korn. Kongen dømte i Sagen, „at Byen burde beholde alle de Havne kvit og fri, som var mellem List og Riber By, og at ingen maatte skibe eller udføre noget Gods derimellem uden med Borgmesters og Raads Vilje og Samtykke.“²⁾

Ribe Dyb, „deres eget Dyb“, er det nuværende, til Dels tilsandede, Juvredyb mellem Rømø og Manø, som den Gang altsaa maa have været Hovedfarvandet ind til Byen. Allerede 1588 var det dog saa vidt tilsandet, at Hollænderen Lucas Waghenaer i sit „Spiegel der Seevaerdt van de Navigatie der Westerschen See“ raader Skipperne til at bruge det ny Ribe Dyb, det nuværende Knudedyb mellem Fanø og Manø til Indsejling til Ribe.³⁾

At Ribe ogsaa havde Retten til Listerdyb synes at tyde paa, at Sejladsen for en stor Del er gaaet inden om Rømø gennem det saakaldte Lejdyb, der i

1) Kinch: Ribe Bys Historie. I Side 111.

2) Kinch: Ribe Bys Historie. I Side 387.

3) Moritz. Side 147.

saa Tilfælde den Gang maa have været meget dybere end nu. Nu er det kun tilgængeligt for smaa Fartøjer, og det endda kun ved almindeligt Højvande. Dette Dyb blev saa tidligt som 1645 paa Ribes Bekostning betegnet ved en Række Baaker (Riskaaber) saaledes, som det er Tilfældet endnu den Dag i Dag. Sandsynligvis er Rømø Rhed (inden for Øens Sydende) med sit dybe Vand og gode Værn mod vestlige Storme især bleven benyttet af større Skibe. Et for den Tids Forhold stort Skib, der 1624 ankom fra Spanien med 800 Tønder Salt gik saaledes ifølge Adler: „Bidrag til Skildring af Byen Ribe“ for Anker ved Rømø Havn. Her blev det losset og Ladningen paa 7 Lægtene bragt til Ribe.¹⁾

Naar det i Dommen fra 1483 hedder, at Byen burde beholde alle Havne kvit og fri, som var mellem List og Riber By, synes det deraf at fremgaa, at den ogsaa har haft Ejendomsretten til Rømø Havn. Hvorvidt det har været Tilfældet, er jeg ikke i Stand til at have nogen Mening om. Jeg er dog mest tilbøjelig til at hælde til den ogsaa af Moritz hævdede Anskuelse, at Rømø og dens Havn ikke hørte ind under det, der i Stadfæstelsen af 1292 gaves Ribe Ret over. Skulde det være Tilfældet, maatte nemlig hele Øen, da den slet ikke nævnes, falde ind under Begrebet Forstrand, en Betegnelse, som dog kun daarligt kan anvendes paa den i dens Helhed. Snarere tyder adskiligt paa, at Rømøboerne kraftigt har hævdet deres Ret til de hjemlige Farvande over for alt for vidt-

¹⁾ Moritz. Side 149.

gaaende Fordringer fra Ribes Side. De har da ogsaa omsider faaet denne deres Ret godkendt saavidt, at de blev ligestillede med Borgerne i Byen. Ved den saakaldte Koldingreces af 14. Januar 1576, der findes aftrykt i „Staatsbürgerliches Magazin“ V. 1826, stadfæstedes paany Ribes Ret til de fornævnte Farvande og Havne, men derefter hedder det: „Weil sich aber auch die in Huiddingharde und auf dem Oland Rehm (Eyland Römöe) auf den alten Besitz, dass sie sich auch der Sigillation und Kaufmannschaft auf solche alle berührte Hafen, Tiefen und Strömen zwischen List und Riepen gebraucht gezogen, als sollen auch berührte die in Widdingherret und auf dem Oland Rehm (Eyland Römöe) ohne des Amtmanns zu Riepen und männliche Verhinderung und Eintrag hinfürter dabei gelassen und desfalls gleichermassen mit den in der Calslundharde gehalten werden; jedoch dass Herzog Johannsens Fürstl. gd. Unterthanen denen in Riepen das See-Tonnen Geld wie von Alters her gebräuchlich gewesen, ohne Neurung entrichten.“

At Ribe har bekostet Sotønderne og derfor kunde kræve Afgift af Medbenytterne af Farvandet, tyder paa, at dens Borgere har været først eller flittigst til at bruge det, men ellers er det ovenstaaende Citat et tydeligt Vidnesbyrd om, at Romøboerne tidligt, den Gang allerede „vor Alters“, har været Ribes Medbejlere i deres egne Farvande. Lidt senere træffer vi dem da ogsaa som flittige Deltagere i Handelen paa Ribe. Af 109 Fartøjer, der den 29. November 1605 betegnes som løben ind til Ribe, var 19, altsaa over en Sjettedel, fra Romø. Blandt omtrent 40, der indfandt

sig til St. Hans Marked 1640, var 2 Smakker og 2 Baade, og blandt 34, der samme Aar kom til Vor Frue Marked, var 8 Baade og 1 Smakke fra Rømø.¹⁾ Foruden de her anførte findes der en hel Række Vidnesbyrd om Rømøs Deltagelse i Handelen paa Ribe. Det var ogsaa en ret anseelig Flaade, Øen ejede den Gang. I sin før nævnte Indberetning fra 1649²⁾ klager Præsten Jens Engelbretsen over, at „vore umilde Fiender Svenskerne (1643) haver brændt alle Skibe ved Øen“, og i en lignende af 1693 angiver hans Efterfølger, Søren Christensen Aagaard, Antallet af de brændte Skibe til 26, saa at der kun blev 4 smaa Skibe tilovers.

Deres Deltagelse i Handelen fra Ribe havde sikkert tidt ført Skipperne fra Rømø til Holland. Derhen gik jo bl. a. næsten hele Kvægudførselen. Det Kendskab, de derved erhvervede sig til hollandske Forhold, især paa Søfartens Omraade, har sandsynligvis været stærkt medvirkende til at føre dem ind paa den Vej der fra nu af i omtrent halvandet Hundrede Aar blev Øens Hovednæringsvej: Hvalfangsten. Et endnu i Begyndelsen af det 18. Hundrebaar udbredt Sagn paa Rømø vilde vide, at Rømøboerne havde været de første Grønlandsfarere. Det omtales i de førnævnte „Nachrichten von Röm“ i „Staatsbürgerliches Magazin“ IV Side 661. Samme Steds fortælles der om, at Rømø endnu midt i det 18. Hundrebaar havde 40 Kommandører (Førere af Hvalfangerskibe), „welche theils für

¹⁾ Kinch. II. Side 834, 836, 838.

²⁾ I Provinsarkivet i Viborg.

eigene Rechnung und auf eigenen Schiffen, deren es zu einer Zeit 16 auf der Insel gegeben haben soll, Grönlandsfahrt trieben.“ Det ene er sikkert lige saa urigtigt som det andet. Men om Rømøboerne end næppe vil kunne hævde Æren for at have været de første Hvalfangere, har de sikkert været meget tidlig med paa den livlige Jagt i Ishavet, der begyndte i det 17. Hundredaars første Tiaar. C. P. Hansen meddeler i sin „Chronik der friesischen Uthlande“, at Sildringerne efter 1634 begyndte at tage Del i Hvalfangsten. Det synes at staa i Forbindelse med den store Stormflod, en ødelæggende Sandflugt paa Øen og Sildefiskeriets Aftagen i de hjemlige Farvande. Om der maaske end enkeltvis kan have været Rømøboere med paa Hvalfangsten før denne Tid, saa tager man dog sikkert ikke meget fejl i, at det ogsaa her er ydre Begivenheder, der har drevet Beboerne ud paa de lange og farefulde Farter, og ret sandsynligt er det, at foruden de ovennævnte en Begivenhed som den i 1643 kan have været stærkt medvirkende i den Retning. Den netop i denne Tid af Sandflugten hærgede fattige Befolkning, hvis Trængsler var øget betydeligt under den svenske Indkvartering, der bestod af mindst 150 Mand¹⁾, var næppe i Stand til at skaffe sig Erstatning for de brændte Skibe og greb derfor til den Udvej i stort og voksende Tal at gaa i fremmed Tjeneste paa lange Rejser. Intet laa da nærmere for dem end at gaa til det fra deres tidligere Rejser

¹⁾ Neues staatsbürgerliches Magazin I S. 881.

velkendte Holland for derfra at gaa med paa Hvalfangst, der da snart blev deres Hovednæringsvej og vedblev at være det i lange Tider. Fra Midten af det 18. Hundrebaar peger alle Beretninger i Retning af, at de fleste Søfolk fra Rømø var sysselsatte ved denne Fangst.¹⁾ Mod Slutningen af Hundrebaaret synes de mere og mere at have vendt sig til Sildefangsten ved Island og til almindelig Fragtfart. Lidt ind i det 19. Hundrebaar er Islandsfarten bleven den langt overvejende og Grønlandsfarten omtrent sunken ned til Nul. I Tyverne klages der allerede over, at næsten ethvert Spor af den er forsvunden.²⁾ Imidlertid maa denne Fart igen senere have taget et lille Opsving. I ethvert Tilfælde lever der endnu ikke saa faa gamle Søfolk derovre, som i deres unge Dage i Trediverne til Halvtredserne har været med „til Grønlands“, men rigtignok mere paa Sælhunds- og Klapmydsjagt end paa Hvalfangst. Islandsfarten havde dog for Røms Vedkommende taget Luven fra den. Allerede i Fyrerne, og vist endda før, var den stærk i Blomstring, og skønt den begyndte at forfalde i Tredserne, var dog endnu i Begyndelsen af Halvfjerserne Hovedparten af Øens Søfolk sysselsatte ved den. Deltagelsen i den blev dog stadig mindre livlig, og siden Slutningen af Firserne har den mistet al Betydning for Øen. Man var imidlertid mere og mere gaaet over til den mere lønnende Fragtfart. Ogsaa den er dog nu sygnet hen,

¹⁾ Kaptejn P. J. Manøes Dagbog i Juvre og Optegnelser af Kaptejn P. J. Michelsen i Toftum.

²⁾ Staatsb. Mag. IV. 1824.

saaledes at den i Forhold til før er for saa godt som intet at regne.

Grunden dertil er af meget forskellig Art. Landbruget paa Oen har i den sidste Menneskealder taget et stærkt Opsving, saa at det kan byde Føde til langt flere Mennesker og Anvendelse for langt større Kræfter end før. Mange har derfor foretrukket det for den mere farefulde og besværlige Søfart, især da denne ansaas for mindre lønnende end før. Dertil kom, at det, vel som Følge af, at større Dampskibe fortrængte de mindre Sejlskibe, blev stadig vanskeligere at naa frem til de overordnede Stillinger. Fra gammel Tid havde enhver nogenlunde begavet Sømand fra Rømø taget sin „Styrmandseksamen“, og, baaret af sine Landsmænds gode Ry, ikke haft vanskeligt ved at naa frem til at blive Styrmand eller endog som oftest Kaptejn. Dette blev efterhaanden anderledes. Tidt krævedes der, at han skulde have Penge til at sætte i det Skib, der betroedes til ham. Tidt lagde mere end før andre Forhold, der slet ikke vedkom hans Dygtighed og Evne, sig hindrende i Vejen for ham. Han kunde hele Tiaar komme til at sejle som tredje eller anden Styrmand paa et stort Skib uden endda at have opnaaet nogen Udsigt til snart at blive første Styrmand eller endog faa eget Dæk under Fod. Det tiltalte ham ikke. Saa vilde han hellere „skeje ud med Søen“ og se at fortjene sit Brød paa Landjorden. Antallet af dem, der til Trods for alt dette vedblev at fare til Søs, formindskedes for Oens Vedkommende yderligere ved, at en stor Del af dem vandrede ud og bosatte sig i København, Hamborg eller andre Byer,

hvor de Skibe, de sejlede med, var hjemmehørende eller tidt kom i Havn. Grunden dertil var dels den, at de vilde undgaa den prøjsiske Militærtjeneste og det prøjsiske Herredømme i det hele, dels den, at de nu, da Dampen havde sat mere Fart i Sejladsen, og det hæsblæsende Jag her som overalt tog mere til, havde vanskeligt ved at komme hjem uden at opgive den Stilling, de lige havde. Det gik haardt ud over Familjelivet, som i gamle Dage ikke havde lidt noget synderligt under Mændenes Fravær, da de for det meste var hjemme en stor Del af Vinteren. Det ny Onde kunde der til Dels raades Bod paa ved at bosætte sig paa mere let tilgængelige Steder, men de fleste af dem, der gjorde det, gik for stedse tabt for deres Hjemstavn.

Det er allerede bemærket, at Paastanden om, at Rømboerne drev Hvalfangsten paa egne Skibe, hvoraf der til en Tid skal have været 16 paa Øen, ikke kan have sin Rigtighed, og det lader sig med temmelig stor Sandsynlighed paavise, at den maa bero paa en Vildfarelse.

Udrustningen af en Hvalfanger var en dyr Historie. Et enkelt Skib repræsenterede saa stor en Formue, at der trods den almindelige Velstand næppe har været en, endsige 16 at finde paa Øen, der endog blot tilnærmelsesvis forslog til et saadant Foretagende. Dertil kommer, at Risikoen ved en saadan Fart var saa stor, at næppe nogen kan tænkes at ville have vovet hele sin Formue eller endog blot største Delen af den paa èt Skib. Der er slet ingen Sandsynlighed for, at s a a vældige Formuer har været til Stede paa

Øen, og det er endnu mindre sandsynligt, at de skulde være forsvundne uden at efterlade sig Spor i Pragtbygninger og anden Luksus, for ikke at tale om Sagn om dem, der igennem den paafølgende Nedgangstid vilde være naaet ned til vore Dage. Selv i de Familjer, der vides at have været i Besiddelse af de største og mest omtalte Formuer i Hvalfangstens Blomstringstid, findes der imidlertid ikke mindste Spor af Overlevering om, at Forfædrene selv har ejet Hvalfangerskibe. Dertil kommer, at alle de ældre Kilder, jeg kender, er fuldstændig tavse paa dette Punkt. Rektor L. Hansen i Ribe, der 1806 udgav en Bog om „Grønlandsfarerne i 1777“, udtaler sig saaledes vidtløftigt om Rømøboernes Deltagelse i Hvalfangsten og anfører, at der i 1777 var 40 Kommandører paa Øen, men omtaler ikke med et Ord, at nogen af disse forte, eller nogen fra Øen tidligere havde fort, eget Skib. Tværtimod. Blandt dem, der det Aar forliste i Isen deroppe, var der 5 Kommandører fra Rømø, men alle som Førere af hamborgske Skibe. Et yderligere Bevis imod den nævnte Paastand er den godt afhjemlede Kendsgerning, at Rømøboerne i stort Maal satte de Penge, som de ved Hvalfangsten tjente rigeligt af, fast i Landejendomme paa Fastlandet. Det sandsynligste er, at Paastanden om de egne Hvalfangerskibe skyldes en Forveksling med de Smaaskibe, Jagter og Smakker, hvorpaa Hvalfangerne sejlede til deres Udgangspunkt i Holland, Hamborg eller Bremen. De hørte sandsynligvis hjemme paa Rømø og maa have været til Stede i et Antal, der nok kan svare til det angivne.

En Periode har Rømø dog haft, da dens Beboere selv ejede Skibe. Det var midt i afvigte Hundredaar. Statsbankerotten, der havde ramt Rømø haardt, og den derpaa følgende Stilstand i Handel og Søfart var i det væsentlige overvundet i en Række gode Aar. Og midt i Fyrrerne var enkelte af Kaptejnerne paa Øen saa vidt, at de kunde tænke paa selv at købe Skibe og give dem Hjemsted paa deres Ø. I de følgende Aar og op igennem Halvtredserne byggedes der flere større og mindre Skibe, som blev hjemmehørende paa Rømø. Ved Siden deraf sporedes der en stigende Lyst til at erhverve sig Aktier i Skibe, som ellers horte andet Steds hjemme. De Skibe, der fik Hjemsted paa Rømø, var dels bestemte til Fragtfart og dels til Fiskeri ved Island. Det drejede sig her langt fra om saa store Kapitaler eller saa vovelige Foretagender som ved Hvalfangsten. Interessen for Søfarten syntes at stige yderligere med Muligheden for at kunne sejle med egne Skibe, men det hele hørte snart op. Skibene gik efterhaanden af uden at blive erstattede af ny, og i Begyndelsen af Firserne brændte det sidste paa Rømø hjemmehørende Skib, en Brig, der bar Øens Navn, paa en Rejse i Atlanterhavet.

Maa vi efter det oven anførte end opgive Tanken om at træffe Rømøboere som Hvalfangerkommandører paa eget Dæk, saa træffer vi dem i Hvalfangstens Blomstringstid saa meget des hyppigere som Kommandører paa fremmede Skibe. For Røsten gælder det samme om Islandsfarten og den senere Fragtfart. Beboerne paa Rømø saa vel som paa de andre Vesterhavsoer nød godt Ry som Sømænd i det hele og ikke

mindst som Hvalfangere. De store Hvalfangerrhedere, særlig i Holland og Hamborg, kappedes om at faa dem i deres Tjeneste og ansaa dem endog til Dels for helt uundværlige. Kaptejnløjtnant Stibolt fortæller saaledes i en Afhandling om Midlerne til den danske Hvalfangsts Opkomst¹⁾, at de hollandske Hvalfangere næsten ikke kunde udsendes, naar Vestjyderne udeblev et Aar, og at han selv 1765 ved Texel havde været Vidne til, at hele den hollandske Fangstflaade laa og ventede paa vore Landsmænd, der paa Rejsen fra Før var bleven opholdte af stadig Modvind. I og for sig behøver dette ikke at betyde andet, end at Hollænderne bestemt ventede og derfor ogsaa indrettede sig efter de aarlig i stort Tal tilbagevendende Folk fra Vesterhavsoerne, og det viser saaledes kun, at deres Tal var saa stort, at deres Udebliven var nok til at sinke Hvalfangernes Afgang. Imidlertid foreligger der ogsaa utvetydige Vidnesbyrd om, at deres Ry var særlig godt, og at de især var søgte og yndede som Kommandører og til andre overordnede Poster. Selv fjerne Lande skal i givne Tilfælde have søgt til Vesterhavsoerne for at finde Folk, der egnede sig til de vigtige og ansvarsfulde Hverv som Kommandører, Harpunerere og Baadførere om Bord paa deres Hvalfangere. Da Englænderne saaledes i 1785 efter mange Aars Stilstand vilde begynde Hvalfangsten paany, indforskrev de alene fra Før 152 Mand, der skulde være Officerer og andre Overordnede om Bord paa de 12

¹⁾ Landhusholdningsselskabets Skrifter. 1. Del, S. 376.

Skibe, de udrustede.¹⁾ Ligeledes henvendte Spanierne sig til Vesterhavsøerne for at finde passende Folk, da de i Slutningen af det 18. Hundredaar tog fat paa Sydhavsfiskeriet.²⁾

Hvor mange af de saaledes søgte der var fra Rømø, eller om der i det hele var nogle med derfra, tier Kilderne om. Usandsynligt er det dog, at der ikke skulde have været en Del med. Thi i ethvert Tilfælde var Rømøboernes Ry som Søfolk ikke mindre end Føringernes. Et Bevis herfor har man i, at der paa Før, hvis Antal af Søfolk i Halvfjerserne af det 18. Hundredaar regnes til 15—1600, i 1777 kun fandtes 50—60 Kommandører³⁾, mens der samme Aar fandtes 40 Kommandører⁴⁾ paa Rømø blandt et Antal Søfolk, der som vi straks skal se næppe kan sættes højere end til mellem 400 og 500.

Nogen Opgivelse af, hvor stort Antallet af Søfolk fra Rømø var i hine Tider, findes, saa vidt jeg ved, ikke. Imidlertid kan man med nogenlunde Sikkerhed slutte sig til det. Da det omfattede alle Øens erhvervsdygtige Mandfolk lige fra 14 eller endog 12 Aars Dreng og op til helt gamle Mænd, vil det have udgjort henimod en Trediedel af hele Befolkningen, d. v. s. omtrent 450, maaske snarere lidt over. Den omtrentlige Rigtighed af dette Tal stadfæstes af Lægds-

¹⁾ W. Scoresby: An account of the arctic region: Edinburgh 1820. II. Del S. 70. Her gengivet efter Geografisk Tidsskrift 1878. 2. Bind S. 51.

²⁾ Schlesw. Holst. Provinzialber. 1796 S. 2.

³⁾ Geogr. Tidsskr. 1878. 2. B. S. 51.

⁴⁾ L. Hansen: Grønlandsfarerne S. XI.

rullerne fra Begyndelsen af det 19. Hundrebaar. 1812 f. Eks. var der paa Nørlandet indrullet 4 Skippere, 1 Kommandør, 12 Styrmand, 90 helbefarne og 10 halvbefarne Matroser, ialt 117 Mand. Fra det den Gang næsten dobbelt saa stærkt befolkede Sønderland regnes der, næppe med Urette, at have været omtrent det dobbelte Antal.¹⁾ Det giver omkring ved 350. Dertil kommer de Gamle, der var gaaet ud af Rullerne, og mange Unge, der endnu ikke havde naaet den militærpligtige Alder. Deres samlede Antal vil nok have været 100 eller snarere derover.

Søfarten har baaret den fattige Ø frelst igennem haarde Tider, skaffet dens Befolkning det daglige Brød, udvidet Grænserne for dens Syn og gjort Livet paa den lille afsondrede Plet indholdsrigt. I alle disse Henseender bærer Grønlandsfarten dog Prisen som den bedste Tid. Islandsfartens og Fragtfartens bedste Dage er blege imod dens. Den staar endnu i Mindet som en Guldalder og har spredt Glans over mange daarlige Dage, der fulgte efter den. Den er og vil sikkert endnu i lange Tider vedblive at være Rømboernes Stolthed, deres glimrende Fortid. Mange Steder findes der endnu synlige Minder om den. Saaledes er Havegærdet ved en Gaard i Juvre i en Længde af over 100 Alen af lutter Hvalfiskeben, det ene sat ved Siden af det andet. Et indgravet Aars-tal viser, at de stammer fra Aaret 1772, og paa de saakaldte Bøslingbjerge, Øst for Tvismark, mindes endnu det Sted, hvor der indtil for 100 Aar siden stod et Trankogeri.

¹⁾ Nachrichten von Röm. Staatsbürgerl. Mag. IV 1824.

2. Landbruget. .

Hvor Jorden er saa fattig, og Mændene sværmer saa vidt ud, som Tilfældet var paa Rømø, synker Landbruget selvfølgelig ned til at blive et Bierhverv, der staar i Stampe og vantrives i samme Grad, som Hovederhvervet unddrager det de Kræfter, det havde Krav paa, og som vilde være nødvendige til dets Trivsel. Det undrer en derfor ikke, at alle Beretninger om Landbruget derovre i de sidste halvtredje Hundrede Aar er enige om at give Indtrykket af en endnu mere forsømt og ynkelig Tilstand, end det befandt sig i paa andre Egne. Den ældste Beretning, der er kommen til mit Kendskab, er den før omtalte Indberetning fra Præsten af 14. April 1649. Af Korntienden, der bestod af hver 15. Kærv, fik Præsten Halvdelen og Kirken Halvdelen. Det kunde „wdi reen Korn beløbe sig aarligen till Præsten, dend ene Aar hielper det andet, 9 eller 10 Tønder“. Af Lam fik Præsten ligeledes hvert 30., „7—8 aarligen“. „Smørbyrde kand Præsten bekomme aarligen en half Tønde, en Pund over eller under kand ikke vides, hosfølgende nogle nogle smaa Oste, ongefærdt 12.“

Ganske vist klager Præsten over, at der ikke altid sker ham fuld Ret. Dog synes han ikke at turde hævde, at han faar for faa Kærve, men derimod, at det ikke altid er de største, der falder af til ham. Lad nu være, at denne Klage er vel begrundet, saa bliver Høstudbyttet alligevel yderst tarveligt. Efter Opgivelsen af 10 Tønder af hver 30. Kærv vilde hele Øens Høstudbytte af de forskellige Kornsorter kun udgøre 300 Tønder, Antallet af Lam blive 200—240, Smør-

udbyttet regnet efter samme Norm højst 4500 Pund. Om man end af Hensyn til Præstens Klage over Forurettelse lægger Halvdelen til hvert af disse Tal, bliver Udbyttet dog magert. Øens Smørproduktion naar f. Eks. nu sikkert op over 30,000 Pund aarlig.

I en lignende Indberetning fra 1693 opgives Korn-tienden til 14—15 Traver Rug, 27—28 Traver Byg og 2—3 Traver Havre. Efter dette, der øjensynlig er hele Tienden, altsaa ¹/₁₅ af Udbyttet, vilde dette kunne sættes til rigelig 200 Traver Rug, 400 Traver Byg og 30—45 Traver Havre. Lammenes Antal omtales ikke her, derimod nævnes endnu 3 Ottinger Smør og nogle faa Oste. Præstens Opgivelser af Korn- og Lamme-tiendens Størrelse stadfæstes for Resten af Kirkens Regnskab, som opbevares paa Rømø og gaar — i sin udførlige Skikkelse — tilbage til 1667.

Hvor usselt det her nævnte Udbytte var, faar man først den rette Forestilling om, naar man hører, at Antallet af tiendeydende Familjer var 220. Der gives fra 1724 en fuldstændig Fortegnelse over dem, indsendt den 16. November til Biskop Thurah i Ribe, der havde anmodet Kirkeværgerne om at finde Raad „till at hielpe efterhaanden paa dend fattige Kircke“. ¹⁾ I dette Øjemed havde man prøvet paa at faa en Slags Tiendeafløsning i Stand, men det var kun lykkedes til Dels. Det er det, Fortegnelsen giver Oplysning om.

Det kan med det ovenanførte for Øje ikke undre en, at Præsten i en Klage af 1690²⁾ over, at Greven

¹⁾ Provinsarkivet i Viborg.

²⁾ Sammesteds.

af Schackenborg, uretmæssigt forholdt ham 6 Tønder Korn, ytrer, at „Mangel for Høe og Foder er her disværre stor nok men dog Brød lader det langt større“. Præsten saavel som hver Mand paa Øen maa nemlig købe Korn „aff faste Landet till sin Husholdnings Fornødenhed“.

Til Sammenligning kan her anføres, hvad Præsten i det i Folketal vist 4—5 Gange saa lille Mjolden Sogn paa Fastlandet, ifølge den derværende Præstes Indberetning af 1649, kunde faa af hver 30. Kærv.¹⁾ Af Mjolden og Ottesbøl alene med 23 Gaarde kunde han faa 24 Ørte haardt Korn, naar det da ikke „aff det salte Vand bliver gandske henskyldet, som det stoad i sin bedste Grøde“ eller lider stor Skade „aff den store Blæst, der opstiger aff Vandet“. Af Højbjerg kunde han, ligeledes naar det ikke bortskylledes, af 3½ Gaarde faa 1 Tønde Byg og ½ Tønde Havre, og af Forballum, hvor han kun fik hver 60. Kærv (Ballum Præst fik den halve Tiende, fastsat til aarlig 4 Ørte Byg) 3 Tønder Byg og 12 Skæpper Havre. Lægges Tallene fra Mjolden og Ottesbøl, der bedst egner sig til Sammenligning, til Grund, viser Kornudbyttet i disse to Byer med deres 23 Gaarde sig at være det tredobbelte af, hvad det var paa Rømø med dens 20 Helgaarde og et meget stort Antal Kaadnersteder og Husmandsbrug.

Ret betegnende for Landbrugets Betydning derovre i hin Tid er det da ogsaa, at den Del af Øen, der hørte under Haderslevhus Amt (den nordlige Halv-

¹⁾ Provinsarkivet i Viborg.

del med Undtagelse af et Par saakaldte Kapitelsgaarde), ifølge Haderslev Vesteramts Jordebog fra 1690¹⁾ i Modsætning til alle andre Sogne ingen Landbrugsprodukter gav til Skat, men derimod 32 Snese Rokker og 61²²|₂₅ Qrt Skuller. I Modsætning hertil viser „Olde-moders“ Opgivelser fra 1291 Billedet af et meget betydeligere Landbrug. (Se Side 245, Aarg. 1903.) Som et Eksempel paa, hvilken Værdi der tillagdes Jorden, skal endnu kun anføres, at den Gaard, der nu ejes af Søren Christensen i Juvre, en af de bedste i Øens bedste By, ved en Arvedeling mellem 3 Søsken i 1652 vurderedes til 90 Rigsdaler.

Endnu i de to første Aartier af det 19. Hundredaar avledes der paa den — frugtbareste — nordlige Halvdel af Øen kun gennemsnitlig 100 Tønder Korn aarlig, og hele Øens Kvægbestand var 100—110 Heste, for største Delen smaa, 250 Køer og 500—550 Faar.²⁾ I denne Sammenhæng kan det for Resten ogsaa anføres, at Gæssenes Antal samme Steds siges at være mindre end før. Det samme gælder om Bikuberne, hvis Antal paa den nordlige Halvdel sættes til omtrent 100. Formindsnelsen af disse sidste tilskrives den Omstændighed, at Nøden tvinger Folk til at hugge Lyngen af til Brændsel.

Først siden Midten af det 19. Hundredaar har Landbruget taget et nævneværdigt Opsving og er samtidig med Søfartens Forfald i den sidste Menneskealder rykket frem til at blive Hovederhvervet, idet det nu

¹⁾ Offentliggjort af A. C. Kierulf i Slesvigske Provinsial-efterretninger. 2. Bind.

²⁾ Nachrichten von Röm i Statsb. Mag. IV 1824.

sysselsætter saa godt som alle Kræfter paa Nørlandet og en stor Del af dem paa Sønderlandet.

Blandt de Hindringer for Landbrugets Trivsel, som Rømø i tidligere Tider havde tilfælles med andre Egne, var Fællesskabet og den Maade, det var ordnet paa, en af de mest fremtrædende. Der var ikke alene det mest udstrakte Fællesskab indenfor hver enkelt By, men ogsaa i visse Henseender mellem Byerne indbyrdes. Saaledes benyttede, som det ses Side 243 de andre Byer, sandsynligvis nærmest Toftum og Bollilmark, Juvre Enge til Græsning af deres Kreaturer, indtil Engene oversvømmedes. Naar saa en Oversvømmelse havde gjort Engene ubrugelige for nogen Tid, vel ogsaa naar Vejret blev for koldt og fugtigt, benyttede Juvre de andre Byers Klitter og højere liggende Marker.

I Toftum dreves Marken paa den Maade, at alle Bymændene Ager om Ager fik hver sit Stykke af den Mark, der var under Plov, og alle maatte pløje, saa og høste den Dag, der i Forening vedtoges. Næste Aar byttedes Agrene om, saa at ingen beholdt sit Stykke længere end et Aar ad Gangen. Lignende har det sikkert været med Engene.

Indtil Korn- og Høhosten var forbi, holdt man Køer og Heste tøjrede paa en bestemt „Tydervold“, mens Ungkvæget i Fællesskab dreves ud i Klitterne og paa den smalle Strand udenfor. Aldrig saa snart var Høsten imidlertid forbi, før Ævred blev opgivet, og Kvæg og Heste nød den mest utvungne Frihed, saa længe der fandtes en Græsspire, Faarene endog hele Vinteren igennem.

Fællesskabet udstrakte sig ogsaa til Brændselhjørgningen. Øen er paa et ubetydeligt lille Kær nær uden Moser og ligeledes fuldstændig skovløs. Dens eneste Brændsel er, foruden lidt Drivtømmer, Lyng, Fladtørv, der graves i Klitdalene eller paa „Stranden“, og „Kassen“, d. v. s. tørret Ko-, Heste- og Faaregødning, der samles paa Græsgangene. Først i de senere Aar har Kul begyndt at faa lidt Indpas ved Siden af disse Materialer. „Kassensamlingen“ var i Fællesskabets Dage ordnet saaledes, at hver Grundejer havde sin bestemte Uge til det Brug. Tørvegravningen foregik derimod paa bestemte Dage i Forsommeren. Efter Tilsigelse af „e Pa'ndmand“ maatte enhver, der vilde have Tørv, den bestemte Dag møde paa „Stranden“ med et bestemt Antal Folk. Morgenstunden benyttede man til at opsøge sig en velegnet Plads. Kl. 9 hejste „e Pa'ndmand“ sit Flag til Tegn paa, at nu maatte man begynde. Der gravedes til Kl. 12 og senere igen fra Kl. 3—6.

Evindelig Kiv og Strid fulgte her som alle Vegne af denne Ordning af Driften. Til de talrige Spirer til Strid, den bar i sig selv, kom her endnu den forværende Omstændighed, at Haderslevhuses og Riberhuses Undersaatter (Kapitelstjenere) boede i en broget Blanding imellem hverandre, havde forskellig Forvaltning, Beskatning og Retsordning og i flere Henseender vidt forskellige Interesser.

Trods alt dette synes man dog ret længe at have kunnet nøjes med mündtlige Aftaler, længst endda i den mest blandede By, Juvre. I Mangel af Pennen har man vel saa brugt Munden des bedre,

hvor der raadsloges om „Byens Bedste“, kævledes og skændtes sig til rette og ladet Maskineriet virke saa tungt, som det nu en Gang vilde. Først i Begyndelsen af det 18. Hundrebaar finder de Toftum Bymænd det formaalistjenligt at faa skrevne Vedtægter opsat. Det er sikkert de første, der fandtes paa Øen. At man tidligere skulde have haft noget lignende i de sydligere Byer med deres forsvindende Landbrug, er næppe sandsynligt, og Juvres Grandvilkaar er paaviseligt meget yngre end Toftums, der er vedtaget 1705 og tinglæst paa Tingdagen i Tvismark den 1. Marts 1709.¹⁾ Det er ret udførligt og bestemmer:

1. At enhver herefter, naar Opfredning med Naboernes Villie og Samtykke er giort skal heigne sit Krætter og Bæster og frede Eng og Korn, at ingen Skade derudi skeer. Saa fremt nogen modtvilligen forseer sig herudi, skal hand for hver Gang sligt skeer have forbrudt til sit Øvrighed 1 Rdr. og til sine andre Naboer $\frac{1}{2}$ Rdr. og derforuden betale, hvis Skade, som skeet er. Men dersom nogen uformodendes Overløb skeer enten af Krætter eller Bæster skal betales med Penge, som deris med hverandre giorte Vilkor formelder.
2. Opfredning skal skee hvert Aar udi rette og lovlige Tider, og som vi med hverandre derom foreenes, og naar samme Opfredning er skeet, skal ingen efter denne Dag lade komme noget Krætter eller Bæster udi Engene eller udi Kornet under overbemeldte Straf og Brøder.
3. Og naar vi samtlige Grander og Naboer got synes at høste vores Enge, skal ingen fordriste sig til at gaae sine Naboer for med Sletten førend den rette

¹⁾ Findes bl. Kaptejn P. J. Michelsens efterladte Papirer.

Tid, som sat er, og naar vi kommer udi Sletten, skal den ene følge dend anden og tage hveranden Red og ikke videre gaa frem med Sletten end som med hverandre aftalt er under 1 Rdr. til Øvrigheden og $\frac{1}{2}$ Rdr. til Naboerne.

4. Iligemaade skal det forholdes med Kornhøsten og ingen fordriste sig til at gaae den anden for med Kornsletten men følge sin Naboer lige efter sin Vilkor, som imellem dem gøres ved 2 Mark lybsk Brøder til Øvrigheden og 1 Mark lybsk til Naboerne.
5. Lyckerne og Digerne skal holdes forsvarlig vedlige under 1 Mark lybsk Brøder til Øvrighed og 8 Skilling til Naboerne.
6. Skal ogsaa alle Vandgrobene, som fornøden behøves stedse holdes ved liige, at ingen Klagemaal derover kommer eller foraarsages ved 2 Mark lybsk Brøde til Øvrigheden og 1 Mark til Naboerne.
7. Item skal og enhver være forpligtet til at holde sin Anpart Veie ved liige ved 2 Mark lybsk Brøde til Øvrigheden og 1 Mark til Naboerne.
8. Hvem som haver nogen Gies skal holde dem paa Forten og i Biergene og icke lade dem komme enten paa Tyervold, Eng eller Korn, førend Kornet er inde, og skal enhver tydere sit eget Krætter og Bæster paa sit eget Tyervold, indtil Kornet er inde, og naar det er Kornhøsten, da ingen at tydere imellem Korn-Raderne enten Krætter eller Bæster under 2 Rdr. Brøde til Øvrigheden og 1 Rdr. til Naboerne.
9. Skal ingen Føll-Øge tyderes saa nær Kornet, naar Kornet haver sat Kierne, at Kornet derover lider Skade, og Føllene løber i Kornet, og skal ingen slaa sit Krætter eller Bæster løs, førend alt Kornet er inde under 2 Mark lybsk Brøde til Øvrigheden og 1 Mark til Naboerne.
10. Hvem som Fees haver skal til og med tvende andre udi Byen have flittig Agt udi Marken, at intet skeer eller passerer imod denne Vilkor, men derhen seer, at ald Tingest gaar skickelig og vel til,

og denne Vilkor i alle sine Punkter ordentlig bliver holden, og hvem som handler herimod eller forseer sig herimod skal hand være skyldig og give det Øvrigheden og sine Naboer tilkiende, og skal Naboerne have den Magt og Myndighed, naar enten af dem sig forseer og icke udi gode vil betale dend Brøde til Naboerne, som Forseelsen er til, da de samtlig dend skyldige at udpante og beholde Pantet, indtil det bliver hiemløst. Og skal den, som haver Fees eller er Tilsynsmand, ickun binde alt sit Korn men lade saa meget staa som $\frac{1}{2}$ Skieppe Sæd, indtil alle Naboerne have sit inde, og saa skal Naboerne samtlig hielppe hannem det ind.

11. Skal enhver som icke møder til Mode, naar de bliver advaret, give 4 Skilling lybsk.
12. Item skal de og være forpligtet at gjøre Gadene færdige, saa at Krætterne kand komme ud og ind for Vand, saa der er ingen Klagemaal over ved en halv Rdrs. Brøde til Øvrigheden og 8 Skilling lybsk til Naboerne.
13. Og maa ingen Sadder graves paa Gaden, og hvem som haver Gies skal samtlig holde en Hyrde til dem, og skal enhver holde Hyrden een Dag af 3 Gies, unge og gamle, store og smaa, ved 2 Mark lybsk Brøde til Øvrigheden og 1 Mark lybsk til Naboerne.

At denne Grand Vilkor saaledes skal holdes og uryggelig efterkommes underskriver vi samtlige Naboerne med hverandre vores egen Hænder.

Actum Toftum den 1ste Marti 1705.

Derefter følger Underskrifterne og Vitterlighedsvidnerne. Endnu tilføjes derpaa, at man har gjort Aftale „med Enderne at skaffes af Byen og ingen fremdeles at holde nogen Ender under 2 Mark lybsk Brøde til Øvrigheden og 1 Mark lybsk til Granderne.“

Enigheden synes ikke at være fremmet synderligt ved, at Vedtægterne blev skrevne og tinglæste. Der

opstod snart Strid om flere af de vedtagne Bestemmelser, hvilke vides ikke, men af en Tilføjelse paa den ene af de to opbevarede Afskrifter af Grandvilkaaret ses, at man i 1752 har sluttet en Strid med at vedtage, at alt skulde blive saaledes som vedtaget i 1705.

Først 14 Aar efter, at Toftum Grandvilkaar, næsten 50 Aar gammelt, havde faaet denne sidste Paategning, vedtoges det første skrevne Grandvilkaar i Juvre. Med Undtagelse af enkelte mindre væsentlige Punkter er det en ligefrem Afskrift af det fra Toftum. Det havde kun været 14 Aar i Kraft, inden det her viste sig at være et meget ufuldstændigt Værn om Enigheden. Allerede i Eftersommeren 1780 maatte man vedtage ny Bestemmelser¹⁾ vedrørende Høsletten, der især synes at have været det ømme Punkt. De lyder:

Den 10. August 1780 vedtog Juvre Byes Beboere følgende vedrørende Engsletten, som skulde træde i Kraft St. Hans Dag 1781.

1. Ophører reent og aldeles dend Fællesskab med de øvrige Byer, som til forne haver været med Sletten.
2. Derimod leier enhver her i Byen sig en Karl i denne Tid. Med samme slaaer enhver sin Slet, og de som haver meer at slaae kand forene sig med dem, som haver mindre, hvilket tager sin Begyndelse førstkommende St. Hans Dag, da man skriver 1781.
3. følger enhver nogenlunde dend gamle Tur med Sletten i vore Enge, som vi paa en samtlige Mode med bedste Overlæg kan accordere om, hvormed den største Stemme skal giælde og hver Huusbonde af Huuset følge med sit Folk saadan Stil og Ordning,

¹⁾ P. J. Manøes Papirer.

som alle de øvrige Byers Lodseiere kan være tient med, saaledes at icke nogen med Føie skal klage sig derved og finde sig fornærmet.“

Skønt alle Byens 16 Gaardejere med egenhændig Underskrift havde bevidnet og stadfæstet „dette saaledes af alle vedkommende uryggelig og uigienkaldelig at være forenet“, saa P. J. Manøe sig dog allerede i Sommeren 1791 nødsaget til i en Rundskrivelse at opfordre alle Byens Beboere til ved Navns Underskrift at erklære sig villige til at overholde Grandvilkaaret af 1766 og samtidig tænke paa Forslag til et nyt, som saa kunde drøftes til Efteraaret. Hvis der ikke ad den Vej skulde opnaas Enighed, vilde han søge at faa sin Lod udskiftet paa Byens Bekostning, „saa at man endnu til næste Aar kand kiøre Giøde, pløie, saae og høste Græs og Korn efter eget Smag.“

Hvorvidt det lykkedes at faa et nyt Grandvilkaar lavet eller det gamle stadfæstet, ved jeg ikke, men til Udskiftning kom det i alle Tilfælde ikke denne Gang. 8 Aar senere, 1799, kom Kravet om Udskiftning imidlertid igen, men fra en anden Side. Manøe var en af de 7 Riberhus Undersaatter i Byen og har rimeligvis haft alle de Haderslevhuser imod sig, da han krævede Udskiftning. Nu var det en af disse, nemlig Niels Jensen Jørgensen, der vilde have Fællesskabet hævet. Selvfølgelig rejser saa alle Riberhuserne — Manøes Søn, der imidlertid havde overtaget Gaarden, ikke undtagen — sig imod ham og nedlagde den 27. Maj 1799 hos vedkommende Myndighed en udførligt motiveret Indsigelse mod dette Forehavende. Der anføres heri, 1) at Byen paa Grund af sin Beliggenhed med Hav til

tre Sider stadig er udsat for Oversvømmelser. Af den Grund kan der ikke hegnes med Grøfter og Volde. De vilde blive udskyllede under Stormfloder, og for at forhindre Sandflugt paa de sandede Agre maatte der, naar der skulde graves saa meget i dem, anvendes saa mange Græstørv til Beklædning af Voldene og de raa Steder, at Fælleden vilde blive for stærkt afgravet. De har 2) ikke „noget ren Mærkeskiel, langt mindre Hegning imellem Byerne, men har fælles Græsning foruden i Fredningstiden, naar Kreaturerne staar tørede; saa har de andre Byer om Høsten fælles Græsning hos os, saa længe til det salte Vand løber over vores, da vi igien har Græsning hos dem i deres Bierge, og hvor deres er høiere; lige saa om Foraaret græsser vi hos dem;“ 3) har en hver nu noget af det høje og noget af det lave Kornland, og det er det bedste; 4) ligger hver Mands Enge nu saa vidt muligt ud for hans Agre, og det er nødvendigt for hurtigt at kunne bjærge Græsset op for Stormflod i uroligt Vejr. I Regntider og efter Oversvømmelser bliver Engene des uden mange Steder saa bløde, at man kun kan bjærge Græsset ved at køre omkring, den ene paa den andens, hvor det er fastest. Skulde Landet udlægges i store Samlinger, maatte 5) enhver nødvendig have Veje paa sit. De vilde hurtig blive opkørte og under Oversvømmelser let forvandles til Grøfter. „Disse og mange andre Vanskeligheder kunde ved saadan forlangende ny Uddeling foraarsages og desforuden Penge spildes til ingen Nytte men til Fortræd, stor Skade, ja Ruin for Byen.“

Udskiftning af „Forte og Fællig samt Biergene“ vilde de vel anse for gavnlig for at hindre „Misbrug og skiødeslos Omgang“ men her møder de samme Vanskeligheder ved Indhegningen. Imidlertid trænger Juvre By haardt til „en bedre Indretning lige som der er udi nogle andre Byer og i gamle Dage har været her lige saa.“ For at faa denne bedre Indretning foreslaar de „et godt skarpt Grand- eller Vilkaarsbrev indrettet efter som Byens Jorder nu ligger, med at hegne og frede Mark og Enge med videre til en hvers Tilliggende.“

Havde de ovennævnte Grunde ikke foreligget, vedgaaes det, at Udskiftningen burde have fundet Sted for længe siden. Den har ogsaa tit været taget under Overvejelse af gamle Kyndige. Men skulde der nu imod Forhaabning blive udskiftet, saa vilde det for de 7 Kapitelstjenere, der svarer „mere end dobbelt højere Skat“ end de 6 Gaarde og 3 Kaad, der hører under Haderslevhus, „være tungt, om de skulde aflægges med ikke mere Jordsmaal som de, der ikke engang svarer det halve imod os.“

Efter Punkt 3 og 4 i denne Indsigelse synes Fællesskabet om Agre og Enge ikke her at have været saa gennemført som i Toftum, idet de næppe kan tydes anderledes, end at hver havde sin Lod at dyrke fra Aar til Aar.

Ogsaa Fællesskabet mellem Byerne afstedkom idelige Stridigheder, mest vel fordi Skellet var altfor ufuldstændigt afmærket. Skellet mellem Juvre og Toftum var saaledes kun betegnet ved et Par Pæle og nogle saakaldte „Doler“, smaa firkantede

Huller i Jorden, som endnu med en indbyrdes Afstand af 3—500 Alen flere Steder bruges til Betegnelse af Skellet mellem de enkelte Ejeres Lodder. Det nævnte Byskel dannede fra første Færd et Par store Bugter, men disse forsvandt efterhaanden og gav Plads for mange smaa. Forandringen maa ikke have været til Juvres Fordel. Denne By forlangte nemlig at faa det gamle Skel fastsat, men stødte paa Modstand hos Toftum, der ikke vilde have nogen Del hverken i Arbejdet eller Omkostningerne ved Reguleringen, hvorfor Juvre maatte tvinge sin Vilje igennem ved Lovens Hjælp. Den 7. November 1771 fik de Juvre Bymænd paa Haderslev Amtshus Dom over Toftum, hvorved denne Bys Beboere forpligtedes til inden 14 Dage at samles med dem fra Juvre for at ophæve Fællesskabet og derefter tage Halvpart med dem ved Gravning af en Skelgrøft. En lignende Afgørelse var i Forvejen truffen af Ribe Amt, som ogsaa en af de Toftum Gaarde hørte ind under.

Imidlertid maa man ikke have haft stort Hastværk med Udførelsen af Dommen, ti endnu henved 30 Aar senere var hverken Fællesskabet ophævet eller Grøften gravet.

Dette fremgaar tydeligt af det 2. Punkt i den oven omtalte Indsigelse mod Niels J. Jørgensens Udskiftningsplaner. Nu skulde det dog snart blive til Alvor. Rimeligvis er Niels Jørgensen gaaet igennem med sin Fordring, i det mindste til Dels. Den 19. September 1800 begyndte nemlig to Boniteringsmænd og fem „Land- og Sandforstandige“ deres Arbejde i Byen. Det afsluttedes den 30. November næste Aar

og havde kostet Byen 281 Rdr. 36 Sk. Ved samme Lejlighed maatte Skellet mellem Toftum og Juvre naturligvis fastsættes. Det skete den 26. August 1801, da det ved en Sammenkomst mellem begge Byers Lodsejere bestemtes, at Skellet mellem Ager og Eng paa begge Sider skulde dannes af en Grøft, der indtil videre skulde være mindst en Alen bred. Et halvt Hundrede Aar senere blev denne Grøft udvidet til en almindelig 3 Alen bred Hegnsgrøft. Samtidig blev Landevejen i Skellet spærret med et Led, det saakaldte „Markled“, der indtil for faa Aar siden lukkedes, saasnart den ene By opgav Ævred, mens den anden endnu ikke var rede til det.

Et saadant Skel findes ikke mellem nogen af de andre Byer. Deraf maa man dog ikke uden videre slutte, at Naboforholdet her har været bedre. I alle Tilfælde har jeg blandt Kaptejn P. J. Michelsens Papirer og andet Steds fundet Vidnesbyrd om Kævlerier mellem Toftum og Bolilmark. 1738 klager Karen Chrestens i Toftum saaledes over Overgreb fra Bolilmarkernes Side, efter at disse først havde klaget over Toftummernes Adfærd. I et Bilag til den førstnævnte Klage siges der, at der i mange Aar havde været Strid mellem Bolilmarkerne og tre Gaardejere i Toftum, hvoriblandt ovennævnte Karen Chrestens, om en 30 Skaar bred Strimmel Hede ude i Klitterne. I August 1737 var Karen for sit Vedkommende imidlertid bleven enig med Bolilmarkerne om at afmærke Skellet „efter det Træ, som staar udi Hans Jespersens Gaard, dette at holde over et Sted, som kaldes Draningens Bygsted.“ Derefter vilde de hver faa Halvdelen af

den omstridte Strimmel. De to andre Toftummer vilde for deres Vedkommende beholde $\frac{2}{3}$ af den. Med dem opnaaedes der derfor ingen Enighed. Den 12. Februar 1738 mødte Karen Chrestens og hendes Broder, der imidlertid var kommen hjem, og alle Bolilmarkerne paa Stedet for at fastsætte Skellet efter Aftalen. Efter at Karen Chrestens havde formanet Bolilmarkerne til vel at betænke, hvad de gjorde, da det Skel, der nu blev sat, skulde gælde for alle Tider, foregik Højtideligheden ifølge Karens Beskrivelse paa følgende Maade: De gravede „Skilrum, saadanne Høye, som vi ellers kalder Duaaller. Enhver Høy kaster Karen Chrestens Halfparten af, og den anden Halfpart af hver Høy en af Bolilmarkfolk indtil saa længe, at 7 Høye ¹⁾ eller Duaaller var kastede, og som der endda behøfdes 2—3 Stykker, dem kastede di tilsammen med største Fornøyelse og Enighed paa baade Sider.“

Da Skellet saaledes var fastsat, lovede Bolilmarkerne, „at det aldrig paa dieres Side skulle blifve rygget“, og i de følgende Maaneder „hørde mand icke et eneste misfornøyet Ord derom“. Alt tegnede saaledes godt for den unge Enighed. Men den 21. Juli „befant Karen Chrestens en af Bolilmarkfolk, som hafde gravet Tørf i hinds Biergskift og nogle deraf bordtkiørdt. Karen Chrestens bordtviste hinde derfra og tog di resterende og lagde dem ned paa sit Sted igien, som di var afgravet og formanede denne Bolilmarkquinde at blifve deraf en anden Gang, efter som engang er giordt Skilsmis dem imellem med Sam-

¹⁾ Der var 7 Bolilmarker.

tycke paa baade Sider.“ Næste Dag gaar de 6 Bolilmarkfolk — de var ialt 7 — ud i Klitterne og lader ogsaa Karen Chrestens stævne derud til Forhandling om Skellet, som de paastod var forkert afmærket. Hun, der aabenbart ikke var tabt bag af en Vogn, hævdede imidlertid, at det var rigtigt, og hvad begge Parter havde samtykket i at fastsætte, var ikke til at ændre. Hun afslog derfor at komme til videre Forhandling. „Derpaa gjør de 6 Bolilmarkfolk det, som grofvere er, og slætter disse med Minde oprættede Høye allesammen under Fødderne, saa icke et eeneste Grand deraf blef staaendes, foruden Karen Chrestens Viid og Villie i nogen Maader.“

I selve Klagen siges der, at Øvrigheden i sin Tid har godkendt det afmærkede Skel. Toftummerne, og især Karen Chrestens, forlanger det derfor opretholdt og Bolilmarkerne straffet for at have ødelagt det. Udfaldet af Sagen kender jeg ikke, men jeg har Grund til at antage, at det en Gang i Fællesskab afmærkede Skel blev det endelige. Selve Klagen har iøvrigt større Interesse i en anden Sammenhæng og skal derfor først blive nærmere omtalt senere.

Fællesskabet indenfor hver enkelt By holdt sig, i ethvert Tilfælde til Dels, meget længere end mellem Byerne indbyrdes. I Toftum ophævedes det saaledes først 1838, og det endda kun for Agrenes og Engenes Vedkommende. Klitter og Strand blev først udskiftet en Snes Aar senere. I Juvre var Ager og Eng vel som omtalt bleven udskiftet allerede 1801, Stranden og Klitterne vel egentlig ogsaa, men kun saaledes, at hver Lodsejer fik anvist et tilsvarende Stykke til at

grave Fladtørv og samle „Kassen“ paa. Til Græsning vedblev det saavel som de saakaldte Ejlande og nogle mindre Strækninger indenfor Byen at være fælles lige indtil 1895. Først da blev alt Fællesskab — dog paa nogle smaa Stykker nær — endelig ophævet, og det endda kun efter en 14 Aar lang Proces mellem en af Lodsejerne paa den ene Side og hele Byen paa den anden. Processen havde kostet uhyre Pengesummer og affodt megen Bitterhed. Dertil kom, at Opdelingen nu kostede 24,000 Mk, hvoraf dog Staten bar den største Del, idet Ejerne kun betalte 2 Mk. pr. ha.

Indtil 1895 græssedes hele Byens Ungkvæg, Faar og Gæs i Fællesskab paa Stranden, Ejlandene og i Klitterne. Hver Morgen gik — som andre Steder i længst henrundne Tider — Byhyrden igennem Byen tudende i et vældigt Bøffelhorn. Hvor dets Toner lød, sprang Stalddørene op, og alt som han skred frem paa sin bestemte Rute, voksede Dyreflokken foran ham, indtil den, naar den fra den sidste Gaard slog ind paa Hulvejen ud igennem Klitterne, bestod af henimod 300 Stykker Hornkvæg og 8—900 Faar og Lam. Ude paa Stranden, hvor Gæssene gik Nat og Dag, havde denne Flok Dagen igennem Lov til at græsse, hvor den vilde indenfor de Grænser, Hyrden, hans Dreng og Hund afstak for den. Mod Aften genlød Byen igen af Brølen og Brægen. Dyrene søgte hver til sin Stald og Hyrden med sin Dreng og Hund til sit Madsted, der var forskelligt for hver Uge. Nu er Livet derovre den Idyl fattigere. Kvæg og Faar gaar nu, spredt i tallose Staaltraadsbure, hele Sommeren ude paa Stranden, og Byhyrden med sin

Hund og sit Horn lever kun i Mindet, men Landbruget trives bedre end før.

I Bolilmark udskiftedes Ager og Eng 1838, Klitterne og Stranden 1856. I Tvismark fandt Udskiftningen Sted i 1802, paa Sønderlandet først 1867. Hvor-naar den har fundet Sted i de øvrige Byer, savner jeg nærmere Oplysninger om.

En Rest af Fællesskabet findes dog endnu hele Øen over, ikke blot inden for Byerne men ogsaa mellem disse indbyrdes. Det er det saakaldte „Aarty“ eller Opgivelse af Ævred. Indtil for en Snes Aar siden var der ikke nogen bestemt Regel for, hvornaar det skulde begynde og ophøre. Mellem Bymændene i hver By var der tidt bitter Strid om, hvornaar man skulde „slaa løs“, og vilde Nabobyerne først slaa løs senere end den Dag, man endelig havde bestemt sig for, maatte der omhyggelig passes paa Byskellet saa længe. Nu opgives Ævred hele Øen over hvert Aar den 1. Oktober, og først efter den 10. April er man forpligtet til igen at holde sine Faar paa sit eget.

Foruden de Ulemper, der i hine Tider flød af Fællesskabet, og foruden de ugunstige Forhold for Landbruget i det hele, som Rømø havde til Fælles med de fleste andre Egne, var der her ligesom paa de andre Vesterhavsoer en ganske særegen Hindring for dets Trivsel. Søfarten unddrog det nemlig, som før antydet, saa godt som alle mandlige Kræfter. Drengene var ikke en Gang konfirmerede, inden de begyndte at sejle til Søs, og Mændene „skejede ikke ud med Søen“, inden deres bedste Kraft var udtømt.

Det var altsaa Kvinderne, der skulde staa for hele Driften af Jorden. I den allerede anførte Beretning om Sandflugten i Juvre har vi en samtidig Mands Vidnesbyrd om, at Omsorgen for det, som for alt derhjemme, laa i deres Hænder. Endnu tydeligere finder vi dette udtrykt i det ovennævnte paa Tysk affattede Klageskrift vedrørende Skellet mellem Toftum og Bolilmark.

Toftumerne klager først over Vanskelighederne ved at gøre den 16 Mil lange Rejse til Haderslev for der at føre deres Sag, Vanskeligheder, der yderligere øges ved, at Modparten med Forsæt undgaar at yppe Kiv „bis unsere Männer ihres bekannten Gewerbes halber zur See und nach Holland abgegangen, folglich wir arme Weiber die Reise nicht antreten können.“

Videre hedder det:

„Was nun den Einhalt der gegenseitigen Schrift an sich betrifft, so fundieret das Gegentheil lediglich darin, es sey die einmahl zwischen uns beliebte Scheide und darnach gemachete Abzeichnung von ihren Weibern geschehen, um des willen sie solche tuto retractiren zu können vermeinen. Nun ist hierbey anfangs zu bemerken, dass, indem vorhin angezeigeter massen das männliche Geschlecht auf unserer Insull die mehreste Zeit, besonders im Sommer, da die Streitigkeiten wegen der Scheiden nur eigentlich vorkommen, abwesend um den Lebensunterhalt zu verdienen, die Hauswirthe von der Feldarbeit so wenig, als von der Eigenschaft derer Felder wissenschaft haben, sondern solches alles dem weiblichen Geschlechte obliege. Dahero denn auch folglich der quaestionirte Vergleich, wie viele andere, von

uns Weibern geschlossen werden müssen, weil alle Männer abwesend gewest, und wir Weiber also die vorgefallene Streitigkeit in der Gütthe und ohne Process unter uns abgehandelt. Da denn merklich ich Karen Chrestensen als bey der hauptsächlich interessirt gegen so viele andere ab gegenseits alles allein verhandelt, folglich wohl keine Vermuthung vorhanden seyn kann, ob hätte ich ihrer so viele hintergehen können.“

For Resten paastaas der, at det ikke en Gang er sandt, at Skellet udelukkende er sat af Kvinderne. Det har nemlig truffet sig saaledes, at to Mænd har kunnet være til Stede ved det. Ifølge det førnævnte Bilag til Klagen var dog kun den ene af disse to Mænd fra Bolilmark. Den anden maa være Karen Chrestens' Broder. Blandt de seks Kvinder fra Bolilmark, der nævnes, var de tre Enker, mens de tre aabenbart var Koner, hvis Mænd ikke var hjemme. Selv om Mændene for Resten havde været til Stede, vilde deres Ord ved Afgørelsen næppe være kommet til at veje tungere end deres Koners. Disse ansaa sig sikkert for myndige nok til at sætte et Skel og var sikkert godt enige med Karen Chrestens' Broder, da han midt under Skelsætningen sagde til dem: „Eders Mænd er nu icke alle med for deres Angelegenheds Skyld, dertil veed mand vel, at di icke er saa kyndig derudi som I“, ti da han deraf sluttede, at de maaske tænkte senere at kunne faa Skellet ændret, hvis det ikke passede dem, eller Mændene ikke syntes om det, „svarede di samtlig Ney, at det aldrig paa deris Side skulle blifve rygget.“

Kvinderne skal iovrigt ikke have nojedes med saaledes at dyrke den hjemlige Jord og værne den mod Ødelæggelse af Sandflugten og Havet, men til Dels lige som Mændene have søgt længere ud for at skaffe noget til Hjælp til Livets Ophold. I de tidt nævnte „Nachrichten von Röm“ hedder det bl. a.: „Die Weiber besorgen den Ackerbau, verfertigen auch Strümpfe und andere gestrickte Arbeiten. Ein besonderer Erwerbszweig ist, dass sie in der Erntezeit, wie die Weiber von Fanø (Fanniger) auf das feste Land heraufkommen, wo sie als rasche, fleissige Schnitterinnen gesucht sind, um erst auf der Geest und dann in den benachbarten Marschen in der Ernte zu arbeiten, doch hat dieses Erwerbsmittel sehr abgenommen, seitdem die Sichel in der Marsch grössten Theils der Sense gewichen ist.“

Det kan naturligvis kun have været de Kvinder, der ikke havde nogen Gaard hjemme at drive, der saaledes drog ud paa Arbejde, og det maa fuldstændig være ophørt omkring ved 1830. Ingen af de ældste paa Øen mindes nemlig noget om det. Hjemme paa selve Øen vedblev Kvinderne derimod at være de egentlige Landbrugere til langt hen over Midten af det henrundne Hundredaar. I Fyrrerne begyndte Mændene vel at tage nogen mere Del i det end før, dog i Reglen først i en fremrykket Alder, naar de var bleven „kede af Søen“. Det var den Gang endnu kun Undtagelser, naar nogen fra første Færd blev hjemme for at drive den fædrene Gaard, og først ved Søfartens Forfald i Halvfjerserne og Firserne blev det

nogenlunde almindeligt, at de opvoksende Mænd fra deres Ungdom af gjorde sig fortrolige med Landbruget som deres Næringsvej, mens andre, som før nævnt, „skejede ud med Soen“ i en yngre Alder end tidligere for at lægge sig alvorligt efter Dyrkningen af Jorden. Følgen deraf var, at Kvinderne trængtes mere og mere bort fra Styret paa dette Omraade, og det var kun meget faa, der for en halv Snes Aar siden drev deres Gaarde saa godt som uden mandlig Hjælp. Om Kvinderne end derved fritoges for meget brydsomt og svært Arbejde, lod de sig dog kun nødig fortrænge fra Styret, og endnu kan man høre gamle Kvinder derovre beklage sig over, som det nu gaar til paa Gaardene, nej da var det noget andet, da de drev dem. For Resten deltager Kvinderne endnu i Markarbejdet derovre i større Grad end paa nogen anden Egn. Man kan godt den Dag i Dag træffe Bønderdotre saavel som Tjenestepiger, der, uden at føle sig forulempede ved det, læsser Gødning og svinger deres Plejl saa godt som mangan Karl.

Det følger næsten af sig selv, at Driftsmaaden under de beskrevne Forhold maatte være saa primitiv som næppe noget andet Steds, og denne Antagelse stadfæstes i fuldt Maal af Beskrivelser saavel som af mundtlige Overleveringer. Den ældste mere indgaaende Skildring af den, som jeg kender, er fra sidste Hundreedaars Begyndelse og findes i de tidt nævnte „Nachrichten von Röm“, hvor det bl. a. hedder: „Von Kornsorten wird am meisten Sommerroggen, Gerste, nur wenig Hafer und noch weniger Winterroggen gebaut.“

„— — — Die Art des Ackerbaues auf Röm unterscheidet sich nur durch die grössere Sorgfalt, womit das Land behandelt wird von der Bearbeitung auf dem festen Lande. Die Ackergeräthschaften sind dieselben, die Feldarbeit wird fast ausschliesslich von den Frauenzimmern besorgt. Da jeder nur wenig Land hat, so wendet er allen Fleiss auf die Behandlung. Zwei, oft mehrere Weiber folgen jedesmal dem Pflug mit einem Spaten, um jeden Furchen zu ebnen. Der Regel nach kommt der Acker jedes 3. Jahr unter dem Pflug und wird zwei Jahren, gewöhnlich mit Sommerkorn, Roggen und Gerste, besäet. Lässt man ihn länger liegen, überzieht er sich mit einer Menge feiner Binsen, welche das Vieh nicht frisst, und welche das Land die beste Kraft rauben. Bei der verhältnissmässig grossen Menge Dünger, welche hier auf das Land verwendet werden kann, bedarf es auch weniger Schonung.“

Naar Forfatteren her søger Grunden til den anvendte Plojemaade alene i større Omhu for Jordens Behandling, er det næppe helt med Rette. Den skyldtes sikkert for en stor Del den Omstændighed, at der her brugtes daarligere Redskaber, end paa andre Egne, hvorfor den med stort Kraftspild forbundne Efterbehandling med Spaden var nødvendig. Naar han siger, at Marken hvert 3. Aar kom under Plov, beror det sikkert ligeledes paa en Misforstaaelse. En god halv Snes Aar senere var det i alle Tilfælde efter en kyndig Mands Vidnesbyrd almindeligt, at Jorden, var 3 Aar under Plov og derefter hvilede i 3 Aar. Der er ingen Grund til at tro, at der skulde være sket

saa stor en Forandring netop i den Tid. At Jorden overgroedes med Siv, hvis den hvilede længere, tyder ogsaa paa mindst 3 Aars Hvile. „Hvert 3. Aar“ skal derfor sandsynligvis forstaas som „efter 3 Aars Hvile.“

En udførligere Skildring af den nævnte Pløje-maade findes i en utrykt „Betænkning“, som en norre-jydsk Karl Chresten Jensen, der i Trediverne tjente i Præstegaarden, „skrev i sine Fritimer til Tidsfordriv“, og som opbevares i Afskrift derovre. Han fortæller deri: „Hvad Pløjning og Harvning angaar, da falder det mig rigtignok fremmed, naar jeg her ser en Plov, hvor en eller to kører eller trækker Hestene for Ploven, en tredje styrer Ploven, og en fjerde gaar tæt bag efter med en Spade i Haanden og pynter den pløjede Fure. Længere hen paa Ageren gaar 4—5 Personer, hver med en Spade i Haanden og prikker og stikker i Jordens Overflade. Harvningen fortsættes næsten paa samme Maade. En kører, og en løfter og rykker paa Harven, og atter ser jeg en Flok paa Ageren at prikke og stikke i Jordens Overflade og jævne den, som om det var et Stengulv.“

Denne Skildring er næppe stærkt overdreven. Dog har der vel næppe altid været saa stort et Antal Folk i Gang. Chresten Jensens „Betænkninger“ blev kendt paa Øen og omtales for Resten undertiden endnu. De vakte ved deres Fremkomst stor Harme, dog vist mest, fordi det var „en jydsk Karl“ — „e Jyllænder“ har aldrig været højt anset derovre —, der havde tilladt sig at fælde saa skarp en Dom over dette og andre

Forhold „aa e La'nd“. Paa den Afskrift af Betænkningerne, der har været mig tilgængelig, har en Rømøbo tilføjet sine Bemærkninger, hvoraf flere er ret oplysende. Skildringen af Plojningen affærdiger han med, at „det vedkommer ikke nogen fremmed, hvor mange Folk vi bruger ved vor Plojning“. Allerede deri ligger en indirekt Indrømmelse af, at Chresten Jensen har Ret. For Resten har gamle Folk derovre ogsaa stadfæstet mig, at der i deres unge Dage, i Tredive og endnu senere, brugtes 4 Heste og flere Folk, i Reglen 4, til at betjene en Plov.

Ifølge Chresten Jensen dyrkedes Jorden som sagt i 3 Aar og hvilede derefter i 3 Aar. Hvor der saaedes Rug, var der bestandig Rug, hvor der saaedes Byg, bestandig Byg. Noget Skifte kendtes ikke. Rugjorden var endog inddelt i Vinterrugs- og Sommerrugsjord og maatte vedblivende give samme Afgrøde. Denne Ordning, der til Dels er nødvendig af Hensyn til Faren for Oversvømmelse, overholdes endnu af de fleste, ligesom den 6aarige Dyrkeperiode. Dog skiftes der nu tidt med Havre og Byg, sjældnere med Byg og Rug.

Det var ikke stort, Jorden under saadanne Forhold gav af sig, 2—2 $\frac{1}{2}$ Skæpper af Traven eller 3—3 $\frac{1}{2}$ Fold. Indtil op i Halvtredserne maatte der derfor tilføres Øen Korn i Mængde.

I det sidste Par Tiaar er der indtraadt store Forandringer paa det her omtalte Omraade og især i de sidste 7—8 Aar. Unge Landmænd har dels paa

danske Landbrugsskoler, dels paa veldrevne Gaarde paa andre Egne lært at værdsætte en Del af den nyere Tids Fremskridt og søgt at faa dem indført derhjemme. Kraftfodring, Roedyrkning og Anvendelse af Kunstgødning er begyndt, men dog endnu næppe naaet udover Forsøgsstadiet. Opsamlingen af den rigelige Ajle i Beholdere er først begyndt for 5—6 Aar siden, men synes allerede at være slaaet godt igennem. Det nyeste er, at der i Sommeren 1903 byggedes et Andelsmejeri i Bolilmark, som de fleste Bønder og Kaadnere paa Norlandet og en Del af dem paa Sønderlandet er Interessenter i.

Iøvrigt har Landbruget paa Rømø, saavidt jeg kan skønne, altid hovedsagelig været anlagt paa Kvægopdræt, og her har det gjort sine største Fremskridt. Som før nævnt fandtes der ifølge „Nachrichten von Röm“ 1824 100—110 Heste derovre, 250 Stkr. Hornkvæg og 500—550 Faar. Ved Kvægtællingen 1902 fandtes der imidlertid 140 Heste, 937 Stkr. Hornkvæg, 1696 Faar og 66 Svin, deraf fandtes alene henholdsvis 78, 564, 685 og 29 i Juvre Kommune (Juvre, Toftum, Bolilmark og Nørre Tvismark). Navnlig i disse sidstnævnte Byer er der stærk Tilbøjelighed til at forøge Kvægholdet endnu en Del, hvad der ganske sikkert ogsaa godt kan lade sig gøre.

Inden vi forlader Landbruget, skal det endnu meddeles, at af hele Øens samlede Areal, 8017 ha, er der 681 ha Agerland, 654 ha Marskeng og 3126 ha Klitter og Græsgange (Stranden). Resten er, bortset fra Veje og Gaardspladser, fuldstændig værdiløse Sand-

flader. Dertil kommer endda, at langt over Halvdelen af de sidstnævnte 3126 ha er Klitter, der med deres Hededale og Sandbanker er saa godt som værdiløse. Resultatet er, at kun omtrent 2500 ha, eller næppe en Tredjedel af Øen, er brugbar, en stor Del deraf endda kun i meget lille Grad. Det værdifuldeste er selvfølgelig Marskengene. Deraf hører alene omtrent 488 ha eller paa det nærmeste 75 % til Juvre Kommune. Større og mindre Lodder af den ejes dog nu af Folk i de andre Kommuner. De bedste af Engene staar i 2.—3. Klasse, en stor Del af dem i 4.—5., Agrene i $\frac{1}{2}$ 7—8. og Stranden i 7.—8. Klasse.¹⁾

3. Fiskeriet.

Der er næppe nogen Grund til at antage, at Fiskeriet ikke skulde være lige saa lønnende i Farvandedene ved Rømø som ved de andre Vesterhavsoer og ved Jyllands Vestkyst, især da der er en endog for store Skibe let tilgængelig Havneplads ved Sydenden af Øen. Alligevel er Fiskeriet ligesaa vanrøgtet som Landbruget har været indtil de nyeste Tider. Havfiskeriet drives slet ikke — et Forsøg, der for en Del Aar siden gjordes paa at drive Storfiskeri, gik hurtig saa godt som i Staa —, og det tidt udmærkede Rødspættefiskeri i Vaddedybene mellem Øen og Fastlandet drives kun lejlighedsvis, af Bønder saavel som af Haandværkere, Ar-

¹⁾ Moritz. S. 56, 57 og 72—74

bejdere og Husmænd, og nærmest kun til eget Brug. Som Hovederhverv er der ikke en eneste, der driver det.

Rodspættefangsten foregaar hovedsagelig om Foraaret og Efteraaret og udføres for største Delen ved Hjælp af et „Drejegarn“, et omtrent 50 Alen langt og halvanden Alen bredt Vaad, som to Mænd vadende indtil en Dybde af 2—3 Fod spænder ud imellem sig over et af de mindre Dyb, hvorigennem Fiskene gaar ud eller ind med Flod- eller Ebbestrømmen. Fangsten, der optages i Garnets Ham, fyldes, hver Gang man „drejer sammen“, over i en medbragt Jolle. Den kan være ret betydelig, men slaar naturligvis ogsaa tit aldeles fejl. Men om den end er nok saa god, er den dog surt fortjent paa den Maade. Der skal baade Lyst og godt Helbred til, naar man i de kolde For- og Efteraarsdage, tit meget tidligt om Morgenen eller sent om Aftenen, 5—6 Timer i Træk skal gaa og vade i Vand til højt over Knæerne for i bedste Tilfælde at fange en 6—8 Tønder Smaafisk. I Reglen har man ikke en Gang Støvler og vandtæt Tøj, der er tilstrækkeligt til at holde Vandet ude.

Fiskene renses og udtages straks, de kommer i Land, saltes godt og hænges saa efter et Par Dages Forløb op til Tørring. I dette Øjemed bindes to og to sammen ved Halen og hænges over en Snor. Naar de er halvtørre, „skrinkles“ de, d. v. s. de tvinges om med Finnerne imod hinanden, saa at de kommer til at stritte ud fra Snoren, og Luften saaledes faar bedre Adgang til begge Bredsider. Naar de er tørrede, sam-

les de i Bundter over en Snor, 30 Par i hvert, og hænges til Røgning i den aabne Skorsten. Saaledes præparerede kan de, opbevarede paa et tørt Sted, holde sig i Aarevis. De spises kogt, men især med Forkærlighed ristede paa Fladtørvegløder. Da de anvendt paa den sidstnævnte Maade er temmelig haarde, klippes de i Reglen i smalle Strimler og spises til Smørrebød. De har, især naar de bliver ældre, en noget skarp og ram Smag, men yndes dog meget af dem, der er vant til denne.

I Sommerens Løb fanges der mindre Partier Rødspætter og andre Fladfisk i „Skydegarn“, en Slags stort Gliv, og i „Gaarde“. De sidste er en stor mod Strømmen aaben Vinkel, der dannes af et Par Rækker, omtrent 2 Alen lange Stokke, som med et Par Tommers Mellemrum stikkes ned i Klægget. I Vinkelens Hjørne er der ladt en Aabning fri, som Fiskene, der er kommen indenfor Vinkelens Arme, kan smutte igennem, dog kun for at gaa lige ind i den Ruse, der lukker for Aabningen.

Heller ikke Vanrøgten af denne Næringsvej er af ny Datum. Der er flere Vidnesbyrd om, at Fiskeriet i sin Tid har givet et godt Udbytte, men ogsaa om, at Nedgangen i det ligger meget langt tilbage. 1575 tilkendtes der Præsten paa Øen en Afgift i Fisk af hver Baad, der fiskede paa Øen¹⁾, og 1604 havde Nørlandet ifølge Haderslevhuses Jordebog 1604—05²⁾ foruden

¹⁾ Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold. Udg. ved L. Laursen. Købh. 1898. Side 633.

²⁾ I Statsarkivet i Slesvig. Anført efter Moritz S. 70.

45 Mk. lybsk 1 Sk. at svare en Afgift af 13,270 Skuller og 530 Rokker til Haderslevhus, og i Riberhus Regnskab¹⁾ opføres f. Eks. 1621 „Rømøhe Fiskeleye“ med en Afgift af 2 Snese Skulle, „Rømøs Haffn“ og „Hellemod“ hver med en lignende. Ifølge den fornævnte „Haderslev Vesteramts Jordebog“ 1690 var Afgiften i Fisk fra Nørlandet den Gang 32 Snese Rokker, til en Værdi af 8 Rdr., og 66²²,₂₆ Qrt Skuller = 25 Rdr. 37³/₆ Sk. Fiskeriet maa altsaa den Gang endnu have været ret betydeligt. Og dog klages der allerede længe før stærkt over dets Aftagen. I en Omtale af Præstens ynkværdige Stilling paa Rømø forudsætter Biskop Jersin i Ribe 1633 Nedgangen i Fiskeriet som almindelig bekendt²⁾. Ved samme Tid (1634) var ifølge C. P. Hansen S. 125 Sildefiskeriet i Vesterhavet saa godt som ophørt og dreves endnu næsten kun fra Helgoland. Sild havde ved Begyndelsen af det 17. Hundrebaar kun 4 Fiskerskibe, mens den før havde haft 20. Ogsaa i Rømøpræstens Indberetning af 1690³⁾ omtales Nedgangen i Fiskeriet som en af Grundene til Formindskelsen af hans Indtægter. Før havde Præsten faaet en ikke ubetydelig Mængde Fisk aarlig, men dette var nu ophørt paa Grund af Forsømmelse af Fiskeriet ved Øen.

Fiskeriet synes aldrig mere at være kommen rigtig paa Fode igen. Ifølge „Nachrichten von Röm“ fangedes der i Tiden omkring 1824 kun faa Torsk og

¹⁾ I Rigsarkivet i København.

²⁾ Kinch II S. 861.

³⁾ Provinsarkivet i Viborg.

Hvidlinger, der saltedes og tørredes til eget Brug, ligeledes nogle Rødspætter, men hele Fiskeriet var ubetydeligt, og det er det som før omtalt endnu den Dag i Dag.

Lignende som med det egentlige Fiskeri er det gaaet med Østersfiskeriet. I „Nachrichten von Röm“ siges der, at de Østersbanker, der tidligere havde været ved Øen, var blevne ruinerede, og der var ikke bleven søgt efter ny. Der var nu (1824) kun 3 Baade sysselsatte ved Østersfiskeriet, og de lejedes endda fra Sild, mens der tidligere havde været 12, der hørte hjemme paa Øen. C. P. Hansen nævner Side 183 i „Chronik der Uthlande“, at der 1740 var 14 Skibe paa Rømø, der drev Østersfiskeri. I Arkivet paa Schackenborg findes et skematisk Kort i grove Træk over „Schackenborg Østersbanker Øst for Rømø“. Om man deraf tør slutte, at Bankerne tilhørte Grevskabet og dreves for dets Regning, eller at det kun hævdede Overhøjheden over det, tør jeg ikke sige. Adskilligt, saaledes en Bemærkning i *Terpæger: Ripæ Cimbricæ discriptio*, Flensborg 1746, S. 683, synes nemlig at tyde paa, at Rømøboerne tog Udbyttet af dem, som de bragte til Ribe til Salg. Paa det nævnte Kort findes der Banker af forskellig Størrelse i Koldby Laa, paa Nordvestsiden af Isenhage, mellem „Pehl Rebbel“ og Ape Sand, Nord for „Pehl Rebbel“, Øst for Kromos og paa Sydsiden af Rejsby Stjert.

I nyere Tid staar Østersfiskeriet under Regeringens Tilsyn og drives paa Bankerne i Koldbylaa, 9,10 ha stor, Aape, 10,20 ha, Rømø Lejdyb, 54,80 ha og

ved Tagholm, 17,30 ha¹). Det skal dog være i Af-tagende.

Ogsaa Sælhundejagten skal ifølge „Nachrichten von Röm“ og „Danske Atlas“ V S. 730 tidligere have været drevet med godt Udbytte, men allerede i Begyndelsen af sidste Hundredaar været ophørt paa Grund af Flytning af de Sandbanker, som Dyrene opholdt sig paa. Nu er det kun yderst sjælden, der fanges en Sælhund ved Øen. Ved Manø skal der derimod aarlig skydes 60—70 Stykker²).

VIII. De økonomiske Kaar.

Da Søfarten, saa længe vi kender, har været Rømboernes Hovederhverv, stod deres økonomiske Kaar selvfølgelig lige op til vore Dage i nøjeste Sammenhæng med den. Naar den var uden Betydning, klages der over Fattigdom, i Tider, hvor den stod i Flor, vides der derimod at have været Velstand paa Øen. Et nogenlunde klart Billede af de økonomiske Kaar har man dog først fra Tiden henimod det 18. Hundredaars Midte. Fra tidligere Tider kender jeg kun nogle spredte Klageytringer som „vor fattige Ø“, „fattige Sømænd“ og lignende, og Sammenhængen, de findes i, er tidt af den Art, at den berøver dem deres Værdi som Betegnelser for den virkelige økonomiske

¹) Moritz S. 71.

²) Moritz S. 72.

Tilstaand paa Øen. Maaske kunde der uddrages nogle Slutninger af de Meddelelser om Skatter og Afgifter, der senere skal gives, men dels holder jeg dem ikke for fyldige nok og dels savner jeg tilstrækkelig Specialkundskab til at benytte dem rigtigt i dette Øjemed. At der i det 17. Hundrebaar og maaske noget ind i det 18. har været Tider, da det stod daarligt til paa Øen, er dog slet ikke urimeligt. Sandflugten hærgede jo Øen, Landbruget var saa godt som ødelagt, og Søfarten havde endnu ikke naaet sin Blomstringstid. Naar Præsterne 1649 og 1693 klager over Nedgang i deres Indtægter, naar Kirken lige siden 1648 næsten altid har en Gæld at trækkes med, der i 1707 var vokset op til 1886 Mk. lybsk 5 Sk., saa skyldes det vel i første Række Landbrugets aftagende Ydeevne, men er sikkert heller ikke helt uden Sammenhæng med den almindelige økonomiske Tilstand. Og det er næppe uden Grund, naar Beboerne 1725 vaander sig ved at bygge en Degnebolig, fordi de ikke havde Raad til det, da „Søfarten var saa daarlig som aldrig før“, Sø og Sandflugt ødelagde Jorden, og Tilstanden i det hele var af den Art, at mange „tidt og ofte maa laane aff andre got Folk dend aarlige Skyld, som vie til Øvrigheden er skyldig at yde“¹⁾. Enkelte andre spredte Træk tyder i samme Retning. 1688 forlod f. Eks. Chr. Hansen paa Sønderland for Gælds Skyld sin Fjerdeparts Gaard, og 1673 opsagde Anna

) Provinsarkivet i Viborg.

Peders Datter sit halve Kaad „af Aarsag at Sandet det samme offverdriffer og kand efterdags ej længere gives Skyld og Landgilde¹⁾).

Noget Bevis for Tilstedeværelsen af almindelig Fattigdom byder alt dette vel ikke, men det godtgør dog Rimeligheden af Klager over Tilstanden. Efter Midten af det 18. Hundrebaar finder vi imidlertid mange Beviser for, at Øen ikke lider under Fattigdom, men at der tvertimod er almindelig Velstand hos dens Beboere. Allerede ved en Vandring gennem Øen falder det en i Øjnene, at de allerfleste Huse bærer Aarstal, der viser, at de er byggede i Tiden mellem 1750 og 1800, og man undgaar heller ikke at lægge Mærke til, at de er opførte i en for deres Tid ret anselig Skikkelse. Ogsaa indvendig bærer mange af disse Huse Præg af, at man ikke har haft Grund til at spare paa Udstyrelsen af dem.

Efter alt, hvad der før er sagt om Søfarten og Landbruget, kan der ikke næres Tvivl om, at det er den førstnævnte og navnlig Grønlandsfarten og Islandsfiskeriet, der har været Kilden til denne Velstand. Det blev de dog ikke ved nogen overdreven stor Fortjeneste, men snarere ved, at Flid og Nøjsomhed selv af en lille Fortjeneste forstod at tilvejebringe et aarligt Overskud, der i Tidens Løb dannede en lille Formue. I Kaptejn P. J. Michelsen's og P. J. Manøe's Papirer har jeg fundet en Del spredte Oplysninger om Fortjenestens Størrelse under forskellige Forhold. Om

¹⁾ Ballum Birks Tingprotokol. I Arkivet paa Schackenberg.

de end ikke er udtømmende, kan de dog have nogen Interesse i denne Sammenhæng. P. J. Michelsen virkede i de to sidste Tiaar af det 18. Hundredaar paa Rømø og det nærmeste Fastland som Hyreagent for Donners Kompagni i Hamborg. I et Brev til Hr. Donner meddeler han, at han i Lobet af Vinteren 1783—84 har hyret Kokke, Saltere og Forfiskere til det kommende Foraar for 22—24 Mk. kurant¹⁾ om Maaneden. De kunde altsaa i de 5—6 Maaneder, et Togt i Reglen varede, gennemsnitlig fortjene 110—140 Mark kurant. 1795 kunde Michelsen hyre Saltere for 18—20, Kokke og Matroser for 14—17, nogle af de sidstnævnte endog for 10—13, store Drengø for 8 og mindre Drengø for 7—8 Mark kurant om Maaneden.

P. J. Manøe giver — i sin Dagbog — kun Oplysninger om sin egen Fortjeneste, men disse vinder meget i Interesse ved, at de stammer fra forskellige Tider i hans Liv og saaledes giver et Indblik i, hvad der kunde tjenes i de forskellige Stillinger. Da han 1645, 13 Aar gammel, kom ud paa sin første Rejse med et Skib fra Amsterdam, skulde han efter Overenskomsten kun have Kosten for denne Sommer, men ved Hjemkomsten gav Kaptejnen ham dog 8 Gylden²⁾ ekstra. For Resten af Sommeren tog han Hyre med et andet Skib for 11 Styver om Ugen. Næste Sommer fik han med en Grønlandsfarer 10 Gylden om Maaneden og 1 Gylden for hver Hval, der fangedes. I de 5 Maaneder 8 Dage, Togtet varede, blev Udbyttet

¹⁾ En hamborgsk Mark kurant = 1 Kr. 7 Øre.

²⁾ En hollandsk Gylden a 20 Styver = 1,50 Krone.

12 Hvaler. Den unge Mands Fortjeneste vil altsaa have udgjort 74—75 Gylden. 1747 fik han 14 Gylden i Maaneden og 1 for hver Hval. Denne Tur gik særdeles heldig, idet de i 2 Maaneder 2 Dage fik Skibet fuldt af 9 store Hvaler. Resten af Sommeren sejlede Manøe for 34 Gylden, saa at han det Aar ialt har tjent 82—85 Gylden. 1750 var han Matros og fik 22 Mark kurant om Maaneden. 1757 var Manøe naaet frem til at blive Kaptejn, men heller ikke i denne Stilling var Fortjenesten egnet til at skaffe Formue i en Hast. Han førte et Skib, der fra København gik paa Torskefiskeri ved Island. Fortjenesten var 140 Rdr.¹⁾ foruden 24 Sk. af hver 40 Torsk. Hvor stor Fangsten var det Aar, meddeler han ikke. For det følgende Aar giver han imidlertid nogle Oplysninger, hvoraf den kan skønnes at have været omtrent 4000 Torsk. Det vilde give 25 Rdr. Tantieme, og, da den faste Løn kan antages at have været den samme, 165 Rdr. ialt. For denne Løn maatte han ikke alene ligge ude paa det farefulde og møjsommelige Arbejde hele Sommeren, men desuden et Par Vintre i Træk blive liggende i Island med sit Skib, tage Vare paa det og udbedre det og Fiskeriredskaberne for at kunne gaa saa tidligt som muligt ud igen om Foraaret. For Vinteren fik han kun Kosten og fri Bolig.

Kun den Tids Nøjsomhed og Flid har i Forbindelse med Pengenes større Værdi gjort det muligt med saadan Fortjeneste at tilvejebringe en Velstand som den, der vitterlig fandtes paa Rømø i det her omtalte

¹⁾ 1 Rdr. dansk kurant a 6 Mk. a 16 Sk. — 3 Kr. 20 Øre.

Tidsrum. Det er kun spredte Oplysninger, der findes om den, men dog nok til at give et nogenlunde tydeligt Billede.

Ifølge Sagnet ejede Hærcke Thadens i Toftum saa meget, at han havde 1 Rdr. i Rente hver Gang Klokken slog. Han skal have arvet denne Formue efter sin Kones Morbroder, en Kaptejn Petersen i Toftum, der ved Sejlads fra Gøteborg skal have tjent omtrent 160,000 Rdr. At Sagnet ikke er helt uden Grund, viser det Hus, som Hærcke Thadens beboede, og som han selv skal have bygget 1748. Selv efter forskellige Ombygninger og efter at umaadeligt meget i Tidens Løb er bleven ødelagt, viser det sig at have været udstyret med næsten overdaadig Pragt. Ogsaa den Mængde Sølvtoj og andre Værdigenstande, der endnu for 60—70 Aar siden fandtes som en Rest af, hvad der oprindelig havde været i Huset, bar Vidne om stor, nu helt forsvunden Rigdom¹⁾.

Paalideligere Oplysninger haves om enkelte andre Formuer, der dog ikke taaler nogen Sammenligning med den her omtalte. Kaptejn P. J. Michelsen i Toftum ejede saaledes ifølge sit 1808 affattede, endnu opbevarede Testamente 3588 Rdr. 16 Mark foruden sin

¹⁾ Det er saa vidt vides den eneste Formue, der kunde give Paastanden om, at Hvalfangerskibe hørte hjemme paa Rømø, nogen Rimelighed, men da der hverken i Slægtstraditionen, der naar tilbage til et godt Stykke før 1800, eller i den opbevarede Familiekrønike, der begynder 1654, findes mindste Antydning af, at nogen af Familien har ejet Hvalfangerskibe, kommer det næppe i Strid med, hvad der er sagt Side 226.

Gaard, og hans Svigerfader, Gregers Jørgensen i Norre Tvismark, efterlod sig ved sin Død 1765 endog 10,358 Rdr. 4 Mk. i rede Penge. Af den Slags Formuer maa der have været mange paa Øen.

Det værdifuldeste Vidnesbyrd om Velstanden derovre har vi dog i den godt afbjemlede Kendsgerning, at Bønderne fra hele det nordvestlige Slesvig søgte til Rømø for at laane Penge. Ifølge Ballum Birks Tingprotokol er der alene i Tiden fra den 1. Januar 1738 til den 26. Februar 1740 tinglæst 16 Obligationer, udstedt til Mænd paa Sønderland Rømø over Summer fra 100 Mark kurant til 3000 Rdr. I de 8 Tilfælde er ganske vist ogsaa Laantageren fra Rømø, men i de øvrige fra Ballum, Mjolden og Skærbæk. Og i en Mængde Veksler, Regnskabsnotitser og Uddrag af Panteprotokoller har jeg fundet Beviser for, at Folk paa Rømø havde Summer fra 100 Mark kurant til 6000 Rdr. staaende i Gaarde i saa vidt spredte Byer som Rejsby, Øster Gasse, Brøns, Arnum, Vester Lindet, Højrup, Fjersted, Kastrup, Enderupskov, Gestrup, Gotterup, Hønning, Havervad, Bremsbøl i Nykirke Sogn, Dyrhus ved Tønder, Frederikskog, Trojborg, Korntved og Toghale. I intet Tilfælde har jeg imidlertid fundet det omvendte: at nogen fra Rømø har laant Penge paa Fastlandet i hin Tid.

Et Par Forfattere, der kendte dette Forhold, er ved Siden af at undres ikke fri for at forarges over det paa Rømøboernes Vegne¹⁾. De paastaar nemlig,

¹⁾ „Nachrichten von Röm“ i Staatsb. Mag. IV 1824 og „Mutmassungen und Gedanken über die Beförderung des

at disse alt for godtroende overlader deres Penge til Fastlandsboere, der søger Laan, og derfor tidt mister dem enten ved Fallitter eller ved ligefrem Bedrageri, saa at de paa ny maa søge at tjene noget paa Søen. Fik de saa noget tjent igen, var de ikke bleven klo- gere af Skaden, end at de atter satte det paa Spil paa samme Maade. Jeg har før 1813 intet Steds fundet Bevis for Tab af den Art, navnlig ikke ved Bedragerier, men Paastanden er ellers, især hvad Rømøboernes Godtroenhed angaar, rimelig nok. Denne er nemlig et fremragende Karaktertræk hos dem den Dag i Dag.

Velstanden fik en brat Ende under den almindelige Pengekrise i 1813. Forfatteren af „Nachrichten von Röm“ har sikkert Ret i, at næppe nogen Del af Landet har lidt forholdsvis mere under den end Rømø. Det var jo ikke nok med, at de store Formuer, der indestod i Gaarde paa Fastlandet, gik tabt, idet Bønderne, der havde modtaget Laanene i klingende Mønt, betalte dem tilbage med de omtrent værdiløse Rigsbanksedler, men samtidig var Muligheden for at er- hverve endog blot det nødvendige til Livets Ophold, ødelagt ved Standsningen i Handel og Sofart. Gammel Vane og den Modloshed, som fulgte med det pludselige Tab, gjorde det vanskeligt at slaa ind paa ny Veje. Kvinderne sled i det tarvelige Landbrug, og

häuslichen Lebens auf den an der Küste der Herzogthümer Schleswig und Holstein in der Westsee liegenden Inseln“ . Uddrag i „Schlesw. Holst. Provinzialber. 1. Bind S. 579—611“ i Altona 1787.

Mændene løb omkap efter en lille Hyre, og mens man haabede paa bedre Tider holdt Fattigdom og Nød deres Indtog paa den før saa velhavende Ø. Hidindtil havde man ikke kendt noget ordnet Fattigvæsen og ikke haft det behov. Der var nok, der baade kunde og vilde yde de faa Fattige, der fandtes, frivillig Hjælp¹⁾. Nu voksede imidlertid deres Tal i en foruroligende Grad samtidig med, at kun faa og stadig færre havde Evne til at hjælpe dem. Der maatte sørges for offentlig Fattighjælp, men ogsaa denne forslog kun lidt. En voksende Skare maatte især ved Jule-tid gaa Tiggergang gennem Øen for at faa den Hjælp, der efter fattig Evne kunde ydes dem. Saaledes var det endnu til ind i Fyrrerne. I Fortvivlelse havde mange i den Tid i Modsætning til før slaaet sig paa Brændevinen²⁾ og derved kun øget Nøden. Men nu var ogsaa det værste overstaaet, og enkelte af de drif-tigste havde allerede erhvervet sig nogen Formue igen, nogle var vel ogsaa gaaet nogenlunde frelst gennem Krisen.

Opadgaaende Konjunkturer saavel i Søfarten som Landbruget hjalp omsider den haardt prøvede Befolkning i sin Helhed paa Fode igen. I Tredserne kunde den vel siges at være kommen nogenlunde til Kræfter paany, saa at der kunde føres et taaleligt Liv. Der kunde i Virkeligheden atter tales om en voksende Velstand, der dog ikke taalte nogen Sammenligning med den tidligere. Den varede dog heller ikke længe.

¹⁾ „Nachrichten von Röm“.

²⁾ Sømmesteds.

Allerede i Halvfjerserne og Firserne klagedes der over dens Aftagen. Foruden Nedgangen i Skibsfarten og dennes Overgang til Dampdrift var det denne Gang det præjsiske Herredømme, der, om end indirekt, var en Hovedgrund til at Velstanden svandt. Ved den stærke Udvandring, der for en væsentlig Del var en Følge af dette, forsvandt nemlig et stort Antal af de betydeligste Formuer fra Øen. Fattigdom kan der ikke siges at raade derovre nu, men de økonomiske Kaar er dog ikke anderledes, end at man kun ved Flid og stor Nøjsomhed skaffer sig det nødvendige til Livets Op- hold.
